অধ্যায় ৭ ঃ ঔপনিৱেশিক কালত ভাৰতত নাৰী আন্দোলন

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন
৭.৪ জাতীয়তাবাদী আন্দোলন
৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.৬ অধিক জানিবলৈ
৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)
৭.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতীয় নাৰীৰ অৱস্থা উন্নীতকৰণত সংস্কাৰ আন্দোলনসমূহৰ ভূমিকা বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ভাৰতীয় জাতীয় আন্দোলনত ভাৰতীয় নাৰীৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

ইউৰোপীয়সকলৰ ভাৰতলৈ আগমনে ভাৰতীয় নাৰীৰ অৱস্থা পৰিৱর্তন ঘটোৱা নাছিল। আন আন পশ্চিমীয়া শক্তিৰ দৰে, প্রথমৰ সময়ছোৱাত ভাৰতত ব্রিটিছসকলৰ মুখ্য লক্ষ্য আছিল বাণিজ্য। পৰৱর্তী সময়ত যেতিয়া তেওঁলোকে নতুনকৈ অধিকাৰ কৰা অঞ্চলসমূহৰ প্রশাসন চম্ভালিব লগীয়া হ'ল, ভাৰতত ব্রিটিছ প্রশাসন ব্যৱস্থাৰ অধীনত ভাৰতীয়সকলে যাতে কাম কৰিব পাৰে তাৰ প্রশিক্ষণার্থেহে প্রথমে ইংৰাজী শিক্ষাৰ প্রৱর্তন কৰা হৈছিল। ইয়েই উচ্চ অভিজাত শ্রেণী এটাৰ সৃষ্টি কৰিছিল, যিসকলে তেওঁলোকৰ সমাজত প্রচলিত প্রথাবোৰৰ ওপৰত সন্দেহ কৰি এইবোৰৰ যুক্তিপূর্ণ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। ব্রিটিছ শাসন প্রতিষ্ঠা আৰু বিস্তাৰে ব্রিটিছ মিছনেৰীসকলক তেওঁলোকৰ উপনিবেশিকত প্রৱেশ কৰিবলৈ আৰু স্কুল প্রতিষ্ঠা, অনাথ আশ্রম আৰু অসহায়জনৰ বাবে, বিশেষকৈ বিধবাসকলৰ বাবে আশ্রয় গৃহ স্থাপন কৰিবলৈ উদ্‌গনি যোগাইছিল। তেওঁলোকে সতীদাহ প্রথা, শিশু বিবাহ, পর্দা প্রথা আৰু বহুবিবাহৰ বিপক্ষেও থিয় দিছিল। পাশ্চাত্যৰ শিক্ষা লাভ কৰা নতুন ভাৰতীয় অভিজাত সম্প্রদায়ে ওঠৰশ শতিকাৰ ইউৰোপীয় উদাৰনীতিৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ

নিজৰ সমাজখনৰ প্ৰয়োজনীয় সংস্কাৰৰ কথা ভাবিছিল। ইয়েই পৰৱৰ্তী সময়ত বাস্তৱসম্মত সুনির্দিষ্ট ফলাফল দেখুৱাইছিল। ঔপনিৱেশিক আমোলৰ নাৰী আন্দোলন প্ৰধানকৈ দুটা ভিন্ন দিশৰ লগত সম্পৃক্ত। এই দুটা হ'ল— (ক) সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন আৰু (খ) জাতীয় আন্দোলন। আমি এই অধ্যায়ত এই দুয়োটা আন্দোলনৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম।

৭.৩ সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন

ঊনবিংশ শতিকাত নাৰী আন্দোলন সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ ৰূপত আৰম্ভণি ঘটে। ব্ৰিটিছৰ ভাৰত অধিকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ শাসনে ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ লগতে সমাজলৈও পৰিৱৰ্তন আনে। ব্ৰিটিছসকলৰ দ্বাৰা হোৱা নতুন ভূমি বন্দোৱস্তি, ব্যৱসায়িক, কৃষি আৰু ৰাস্তা-ঘাট, ৰেলপথ, ডাক আৰু টেলিগ্ৰাফ আদি অন্তঃগাঁথনিক সা-সুবিধাৰ সূচনাই ভাৰতীয় গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিলৈ উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন আনে। নতুন অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন যন্ত্ৰটোৰ বাবে এক ধৰণৰ শিক্ষিত ব্যক্তিৰ আৱশ্যক হয়, যাৰ ফলস্বৰূপে আধুনিক শিক্ষা প্ৰদানকাৰী পশ্চিমীয়া শিক্ষাৰ প্ৰতিষ্ঠানবোৰে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। যিসকল ভাৰতীয়ই নতুন অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সুবিধা লাভ কৰিছিল সেইসকলে এই শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলাফল স্বৰূপে ভাৰতীয় সমাজত নতুন এক শ্ৰেণী বুদ্ধিজীৱীয়ে গঢ় লৈ উঠে। এই বুদ্ধিজীৱীসকলেই সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক এই সকলোবোৰ প্ৰগতিশীল গণতান্ত্ৰিক আন্দোলনৰ অগ্ৰদূত। এই সংস্কাৰ আন্দোলনসমূহ সম প্ৰকৃতিৰ নাছিল আৰু ভিন্ন ধাৰণা আৰু বৈচিত্ৰ্যৰে প্ৰতিপালিত হৈছিল। অৱশ্যে তেঁলোকে সমাজৰ অশুভখিনি উঘালি পেলোৱাৰ বাবে এক উমৈহতীয়া চিন্তাৰ অংশীদাৰ হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি আংশিকভাৱে তেওঁলোকে ঔপনিৱেশিক শাসকসকলৰ বৰ্বৰতা সন্দৰ্ভতো প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিছিল। এই সময়ছোৱা আছিল ঔপনিৱেশিক চিন্তাদৰ্শ প্ৰভাৱিত আৰু ঔপনিৱেশিক কৰ্তৃত্বাধীন। এই সময়ছোৱা আছিল পৰিৱৰ্তনৰ সময়। সমাজত এক বুৰ্জোৱা শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু নতুন ধৰণৰ চিন্তা-চেতনাও গঢ় লৈ উঠিছিল। ঊনবিংশ শতিকাৰ ঔপনিবেশিক হস্তক্ষেপ আমাৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ ভিতৰলৈও অনাহুতভাৱে প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু ই আমাৰ সামাজিক গাঁথনি পৰিৱৰ্তনত প্ৰভাৱ পেলাইছিল। এই সম্ভাব্য ভাবুকি ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱী সংস্কাৰকসকলে অনুধাৱন কৰিছিল আৰু পাশ্চাত্য ধাৰণা আৰু মূল্যবোধক উন্মুক্ত কৰি তুলিছিল। এনে সন্ধিক্ষণত ভাৰতীয় বুদ্ধিজীৱী সংস্কাৰকসকল ঔপনিৱেশিক শাসকৰ ক্ষমতাৰ প্ৰতি সচেতন আছিল। পাশ্চাত্যৰ যুক্তিবাদী চিন্তাধাৰা আৰু উদাৰনীতিক গুৰুত্ব সহকাৰে অন্বেষণ কৰিছিল যদিও ঔপনিৱেশিক কৰ্তৃত্ব প্ৰতিৰোধ কৰিব বিচাৰিছিল। ইয়াকে কে. এন. পানিকাৰে ১৯৭৫ চনৰ ভাৰতীয় বুৰঞ্জী কংগ্ৰেছৰ সভাপতি অভিভাষণত সাংস্কৃতিক প্ৰতিৰক্ষা আখ্যা দিছিল। এই সাংস্কৃতিক প্ৰতিৰক্ষাৰ ফলস্বৰূপে এক আপাত বিৰোধ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ভাৰতীয় সংস্কাৰকসকলে নতুন ইউৰোপীয় যুক্তিবাদী ধাৰণা আৰু প্ৰগতিৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ নতুন সমাজ গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিলেও ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ শিপাডালৰ লগত

সংযোগ ৰাখিহে আধুনিক সমাজ গঢ়াৰ কথা ভাবিছিল। তেওঁলোকে সমালোচনামূলক দৃষ্টিৰে ভাৰতীয় সমাজ দুখনৰ মূল্য নির্ধাৰণৰ চেষ্টা কৰিছিল আৰু মহিলাসকলৰ প্ৰগতিত ব্যাধি স্বৰূপ বহুদেৱবাদ, বহুবিবাহ, জাতিভেদ, সতীদাহ প্ৰথা, বাল্যবিবাহ, নিৰক্ষৰতা আদি সামাজিক কু-সংস্কাৰসমূহ বৰ্জন কৰি নতুন তত্ত্ব বা আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠাৰ চেষ্টা কৰিছিল। ঊনবিংশ শতিকাত বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ সমাজ সংস্কাৰকসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে মহিলাসকল যদি পিছপৰি থাকে তেতিয়া কোনো সমাজেই প্ৰগতিৰ পথত আগবাঢ়িব নোৱাৰে। ঊনবিংশ শতিকাৰ ভাৰতীয় নাৰীৰ সামাজিক মৰ্যাদা আছিল অতি নিম্নমানৰ। শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ, আইন আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰে নাৰীৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নতি সেই কথা সমাজ সংস্কাৰকসকলে বুজি উঠিছিল আৰু সেয়েহে ঘটাব পাৰি তাৰ যত্ন কৰিছিল। ইয়াকে কৰিবলৈ তেওঁলোকক পাশ্চাত্যৰ প্ৰথমটো নাৰীবাদী ঢৌৱে উৎসাহিত কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে নাৰীৰ মৌলিক অধিকাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। এই সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনে সমাজত প্ৰচলিত পিতৃতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা বা সামাজিক লিংগ সম্বন্ধীয় প্ৰশ্নৰ কোনো মৌলিক প্ৰত্যাহ্বান জনোৱা নাছিল। তেওঁলোকে সংস্কাৰৰ বাবে এনে কেতবোৰ সমস্যা বাছি লৈছিল যিবোৰক ব্ৰিটিছসকলে ভাৰতীয় সমাজৰ অধঃপতনৰ কাৰণ হিচাপে দেখুৱাই দিছিল। তথাপি এই সময়ছোৱাত উদ্ভুত মহিলা প্ৰতিষ্ঠান আৰু সংগঠনসমূহে বিকাশৰ এক স্বকীয় দৃষ্টিভংগী প্ৰকাশ কৰা নাছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, যেতিয়া নাৰীয়ে তেওঁলোকৰ বিষয়ে কৈছিল, তেতিয়া তেওঁলোকে কেৱল পুৰুষৰ দ্বাৰা নির্ধাৰণ কৰা বাগধাৰাতহে কৈছিল। পাশ্চাত্যৰ শিক্ষিত অভিজাত পুৰুষসকলে প্ৰদান কৰা মানৱীয় আচৰণৰ পৰোক্ষ গ্ৰাহীতা হিচাপেহে মহিলাসকলক দেখা গৈছিল। এনে ধৰণৰ প্ৰয়াসবোৰত মহিলাসকলে বিৰোধ কৰা সামাজিক পৰিস্থিতিতকৈ মহিলাৰ সংস্কাৰেহে অগ্ৰাধিকাৰ পাইছিল। ক্ষমতাৰ গাঁথনি পৰিৱৰ্তন আৰু নাৰী-পুৰুষৰ সম্পৰ্কৰ সাল-সলনিৰ প্ৰয়াস এইবোৰত নাছিল।

এই প্ৰয়াসে এক ভাৰতীয় নাৰী সৃষ্টি কৰিলে। সঁচা অর্থত ভাৰতীয় আৰু পর্যাপ্তভাৱে শিক্ষিত আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ উদীয়মান নতুন সমাজখনৰ মূল্য বুজি পাব পৰাকৈ সামর্থৱান। ছোৱালীৰ বাবে এনে ধৰণৰ শিক্ষাই তেওঁলোকক স্বনির্ভৰশীল, স্বাধীন, শোষণৰ পৰা মুক্ত আৰু কিছুমান বৃত্তি ল'ব পৰাকৈ প্ৰশিক্ষিত হ'বলৈ সুবিধা দিয়া নাছিল। বৰঞ্চ এগৰাকী সুগৃহিণী হোৱাতহে সহায় কৰিছিল (পাণ্ডে আৰু কামেশ্বৰী, ১৯৮৭)। নাৰীসকলে ঔপনিৱেশিকতাবাদৰ বিপক্ষে যুঁজো দিছিল। কিন্তু গান্ধীৰ দৰে নেতাই তেওঁলোকক যেতিয়া আন্দোলনত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল, তেওঁলোকৰ যুঁজখন মাত্ৰ ঘৰুৱা কাম-কাজলৈহে প্ৰসাৰিত হৈছিল। অতি কম সংখ্যক মহিলাইহে পুৰুষৰ সমানে আগ স্থানত যোগ দিবলৈ সুযোগ পাইছিল আৰু যিসকলে এই সুবিধা পাইছিল তেওঁলোকে এটা সময়ত বিচ্ছিন্নতাত ভুগিছিল (কুমাৰ, ১৯৯৩)। নেতিবাচক ৰূপত ঔপনিৱেশিকতাবাদে ভাৰতলৈ কঢ়িয়াই অনা এইবোৰ নতুন ধাৰণাই মহিলাৰ ভূমিকা অধিক পৰম্পৰাগত জীৱনৰ ফাললৈহে ঠেলি দিলে। এই সীমাবদ্ধতাবোৰ সত্ত্বেও এইটো অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যে সামাজিক সংস্কাৰ

আন্দোলনে নাৰীৰ শিক্ষাৰ বিৰোধী কু-সংস্কাৰসমূহ নির্মূল কৰিছিল আৰু ৰাজহুৱা ক্ষেত্ৰত নাৰীক এক সুকীয়া স্থান প্রদান কৰিছিল। সংস্কাৰকসকলে সতীদাহ প্রথা, কন্যা শিশু হত্যা, বহুবিবাহ, বাল্যবিবাহ, পর্দা প্রথা, মহিলাসকলৰ মাজত শিক্ষাৰ অভাৱ আদি সমস্যাসমূহ দাঙি ধৰিছিল।

উদাৰনৈতিক সংস্কাৰক আৰু **পুনর্জাগৰণবাদী** এই দুই দলত সমাজ সংস্কাৰকসকলক বিভাজন কৰিব পাৰি। দুয়োটা দলেই বিনা দ্বিধাই সামাজিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ দমনমূলক বা অত্যাচাৰী প্রথাবোৰ চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছিল। কিন্তু প্রথম উল্লিখিত দলটোৱে উদাৰনৈতিক দর্শনৰ আধাৰত নাৰীক উদ্দেশ্য কৰি তেওঁলোকৰ কাম আগবঢ়াই নিছিল। তাৰ বিপৰীতে দ্বিতীয়তে উল্লেখ কৰা দলটোৱে এক আঁচনিৰ আধাৰত আধুনিক ভাৰতত বৈদিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ পুনর্জাগৰণ কৰিব বিচাৰিছিল। যেতিয়া মহিলা বা নাৰীসকলৰ সম অধিকাৰৰ পক্ষে যুক্তি প্রদর্শন কৰা হৈছিল তেতিয়া যুক্তি, কাৰণ, বুৰঞ্জী, ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ নীতি আৰু সামজিক আঁচনিসমূহৰ প্রয়োজনীয়তা আদিবোৰো পুনর্বিবেচনা কৰা হৈছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, কেশৱ চন্দ্র সেন, ঈশ্বৰ চন্দ্র বিদ্যাসাগৰ, কান্দুকুৰি বীৰেচালিঙ্গম পন্তুলু, এম. জি. ৰানাডে, কার্ভে, স্বামী বিবেকানন্দ, স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী আৰু আন আন সকলেও ভাৰতীয় নাৰীৰ অৱনমিত অৱস্থানৰ বিষয়ে অকপটে স্বীকাৰ কৰি নাৰী আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিছিল। সমাজ সংস্কাৰকসকলে তেওঁলোকৰ মনোযোগ সীতদাহ প্রথা, বিধৱা নাৰীৰ দুর্দশা আৰু তেওঁলোকৰ পুনর্বিবাহৰ অধিকাৰ আদিৰ দৰে গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়ৰ ওপৰত দিছিল। সমাজ সংস্কাৰকসকলে ভাৰতীয় নাৰীৰ উদ্দেশ্যে ব্রাহ্মসমাজ, ৰামকৃষ্ণ মিছন, সমাজ বা সংস্থা গঢ়ি তুলিছিল। উদাৰতাবাদৰ আটাইতকৈ শ্রেষ্ঠ প্রদর্শকজন আছিল ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, যি গৰাকীয়ে পোন প্রথমবাৰৰ বাবে ভাৰতত এক সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলন আৰু মহিলাৰ হকে প্রচাৰ কৰিছিল। তেওঁ পুৰুষ আৰু নাৰীৰ সমতাৰ বাবে উকালতি কৰিছিল আৰু ঘোষণা কৰিছিল যে মহিলাসকল পুৰুষতকৈ কোনোপধ্যে নৈতিকভাৱে আৰু বৌদ্ধিকভাৱে তলখাপৰ নহয়। ৰামমোহন ৰায়ে প্রথমে সতীদাহৰ দৰে অমানৱীয় প্রথা, পৰৱর্তী সময়ত কন্যা শিশুহত্যা বিষয়ত মনোযোগ আকর্ষণ কৰিছিল। ১৮১৮ চনৰ পাছৰ পৰাই তেওঁ সতী দাহৰ বিপক্ষে তেওঁৰ সক্রিয় প্রচাৰ বক্তৃতা আৰু লেখাৰ জৰিয়তে চলাবলৈ আৰম্ভ কৰে। মূলতঃ তেওঁৰ যত্ন আৰু যুক্তিত পতিয়ন গৈ ১৮২৯ চনত ব্রিটিছ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে সতী যোৱা প্রথাক বেআইনী আৰু শাস্তিযোগ্য অপৰাধ হিচাপে ঘোষণা কৰে। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে বাল্যবিবাহ, বহু বিবাহ আদিৰ দৰে আন আন কু-প্রথাবোৰো বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ নাৰী শিক্ষা, বিধৱা বিবাহ আৰু আন্তর্জাতিৰ বিবাহক সমর্থন কৰিছিল। তেওঁ মহিলাসকলে উত্তৰাধিকাৰী আৰু সম্পত্তিৰ অধিকাৰ পোৱাটো বিচাৰিছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ব্রাহ্মসমাজে মহিলা সংক্রান্তীয় বিষয়ক সংস্কাৰত উল্লেখনীয় ভূমিকা পালন কৰিছিল। ব্রাহ্মসমাজে আৰম্ভ কৰা সবল সংস্কাৰমুখী সামাজিক অন্দোলনে প্রথমে বঙ্গদেশত আৰু অতি সোনকালে দেশৰ অন্যান্য প্রান্ততো প্রসাৰিত হৈ পৰে আৰু দেশৰ অন্যান্য প্রান্তৰ স্থানীয় একে লক্ষ্যধাৰী সংস্কাৰকসকলৰ আন্দোলনৰ লগত চামিল হৈ অধিক শক্তিশালী আৰু বিশালায়তন লাভ কৰে। ব্রাহ্ম সমাজৰ

সদস্যসকলে জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে মহিলাসকলৰ নিম্ন অৱস্থাৰ উন্নতি কল্পে অতিশয় মনোযোগ দিছিল আৰু ভালেমান উপযোগী লাভদায়ক ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি ঘটোৱাত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰাজা ৰামোহন ৰায়ৰ দৰে ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰেও মহিলাসকলৰ সহায়ৰ হকে প্ৰচাৰ কৰিছিল। বাল্য বিবাহৰ দৰে কুপ্ৰথাৰ ফলস্বৰূপে বহু সংখ্যক গাভৰু ছোৱালীয়ে বিধৱা হৈ জীৱন পাত কৰিবলগীয়া হৈছিল। তেওঁলোকৰ ওপৰত জাপি দিয়া কঠোৰ বাধা-নিষেধবোৰৰ বাবে তেওঁলোকৰ জীৱন দুৰ্বিসহ হৈ পৰিছিল। তেওঁ বিধৱাসকলৰ পুনৰ্বিবাহৰ পক্ষে যুক্তি দাঙি ধৰিছিল আৰু ১৮৫৩ চনত তেওঁৰ 'বিধৱা পুনৰ্বিবাহ' (Widow Remarriage) নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। ১৮৭৫ চনত দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে আৰ্য সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে ল'ৰা আৰু ছোৱালীৰ বাধ্যতামূলক শিক্ষাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। মহিলাসকলৰ বাবে এক শ্ৰেণীৰ বিদ্যালয়— 'আৰ্য কন্যা পাঠশালা' আছিল এক পদ্ধতিগত ৰূপত মহিলা শিক্ষাৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বাবে আৰ্য সমাজে গ্ৰহণ কৰা প্ৰথম সন্মিলিত প্ৰয়াস। ১৮৬৭ চনত মহাৰাষ্ট্ৰৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ নেতা এম. জি. ৰানাডে, এন. জি. চন্দ্ৰশেখৰ আৰু আৰ. জি. ভাণ্ডাৰকাৰে প্ৰাৰ্থনা সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ব্ৰাহ্ম সমাজ আৰু প্ৰাৰ্থনা সমাজে নাৰী শিক্ষাৰ পৃষ্ঠপোষকতা প্ৰবল ৰূপত প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে হিন্দু ধৰ্মীয় পৰম্পৰা সমাজত মহিলাসকলৰ দুখজনক পৰিস্থিতিৰ উৎস নহয়। পাশ্চাত্যৰ উদাৰতাবাদী চিন্তাৰ প্ৰভাৱত দুয়োখন সমাজে মহিলাসকলৰ বাবে সমাজত মৰ্যাদাপূৰ্ণ আসন পুনৰুদ্ধাৰৰ বাবে যুঁজ দিছিল। বিদ্যাসাগৰ, কেশৱ চন্দ্ৰ সেন আৰু ভি. কে. কাৰ্ভেৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে ১৮৫৬ চনত বিধৱা পুনৰ্বিবাহ আইন প্ৰণয় কৰা হয়। দাক্ষিণাত্যত কান্দুকুৰী বীৰচালিঙ্গমে বিধবা পুনৰ্বিবাহ আন্দোলনৰ নেতৃত্ব দিছিল। ১৯৭৪ চনত তেওঁ সমগ্ৰ মাদ্ৰাছ প্ৰেডিচেন্সীত ৬৩ গৰাকী বিধৱাৰ পুনৰ্বিবাহ সম্পন্ন কৰে আৰু যিসকল লোকে বিধৱা বিবাহ কৰে তেওঁলোকক ঘৰ-দুৱাৰ, অন্যান্য সুবিধাকে ধৰি বিত্তীয় সাহায্যও আগবঢ়োৱা হৈছিল। অন্য এটা দিশ হ'ল সংস্কাৰকসকলে ছোৱালীৰ বিয়াৰ বয়সৰ বিষয়েও চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল। ঊনবিংশ শতিকাত ছোৱালীৰ বিয়াৰ গড় বয়স আছিল ৮ বা ৯ বছৰ। বিদ্যাসাগৰ আৰু অন্যান্য সংস্কাৰকসকলে এই ক্ষেত্ৰত গ্ৰহণ কৰা ব্যাপক প্ৰচাৰ কাৰ্যই ব্ৰিটিছ চৰকাৰক নাবালিকা সামাজিক অৱস্থা উন্নতি ঘটোৱাৰ বাবে আইনী নিৰ্দেশ জাৰি কৰাত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ১৮৬০ চনত ছোৱালীৰ বয়স সম্পৰ্কীয় বিধেয়ক গৃহীত হয়। এই আইনে দহ বছৰৰ তলৰ ছোৱালীৰ লগত যৌন সম্বন্ধ স্থাপন কৰিলে তাক ধৰ্ষণ হিচাপে গণ্য কৰে। ইয়াৰ উপৰি মহাদেৱ গোবিন্দ ৰানাডে, বেহৰামজী মালাবাৰি আৰু তেজ বাহাদুৰ চাপ্ৰুৰ দৰে সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ প্ৰচেষ্টাত সমাজত গুৰুতৰ শাৰীৰিক আৰু মনঃস্তাত্ত্বিক সমস্যা সৃষ্টিকাৰী ১০ বা ১১ বছৰত বিয়া হোৱা বহুতো ঘটনা পৰিসমাপ্তি ঘটে। পাচী সাংবাদিক বেহৰামজীয়ে ১৮৮৪ চনত বাল্যবিবাহ আৰু বলপূৰ্বক বৈধব্য বিষয়ক তেওঁ ৰচনা প্ৰকাশ কৰি শৈক্ষিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহত বাল্যবিবাহক নিৰুৎসাহিত কৰাৰ বাবে পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱাৰ লগতে চৰকাৰকো এই ক্ষেত্ৰত কিছুমান সংস্কাৰমুখী ব্যৱস্থা ল'বলৈ আহ্বান জনায়। ১৮৮৪ আৰু ১৮৮৯ চনৰ মাজৰ

সময়ছোৱাত ছোৱালীৰ বিবাহৰ বয়স অধিক বৃদ্ধিৰে আইন প্ৰণয়ন কৰাৰ বাবে চৰকাৰৰ ওপৰত প্ৰবল হেঁচা দিয়া হয়। অৱশেষত সংস্কাৰকসকলৰ সন্মিলিত প্ৰচেষ্টাত ১৮৯১ চনত বয়স অনুজ্ঞা বিধেয়ক নামেৰে আইন গৃহীত হয়। এই আইনত ছোৱালীৰ বিয়াৰ বয়স ১২ বছৰলৈ বৃদ্ধি কৰা হয়। সমাজ সংস্কাৰকসকলে ভাবিছিল যে স্ত্রী শিক্ষাৰ লগত সামাজিক ব্যাধিসমূহ জড়িত কৰি মৌলিক পৰিয়াল গাঁথনিক শক্তিশালী আৰু সংৰক্ষণ কৰিব পাৰিলে সামাজিক ব্যাধিসমূহ দূৰ কৰিব পৰা যাব আৰু আদৰ্শ পত্নী আৰু মাতৃসকলে এইক্ষেত্রত আগবাঢ়ি আহিব। আৰম্ভণিৰে পৰা ৰাজা ৰামমোহন ৰায়কে ধৰি উদাৰতাবাদী ৰক্ষণশীল সংস্কাৰকসকলেও স্ত্রীশিক্ষা সমৰ্থন কৰিছিল। ইয়াৰ ফলশ্রুতিত ছোৱালীৰ বাবে বিদ্যালয় আৰু বিধৱাসকলৰ বাবে বাসস্থান স্থাপন হৈছিল। ১৮৫৫ আৰু ১৮৫৮ চনৰ মাজৰ সময়ছোৱাত বিদ্যালয় পৰিদৰ্শক হৈ থাকোঁতে বিদ্যাসাগৰে ৪৮ খন ছোৱালী বিদ্যালয় স্থাপন কৰে। এম. জি. ৰানাড' আৰু তেওঁৰ পত্নী লগ লাগি স্ত্রী শিক্ষা প্রসাৰৰ প্রচাৰ চলোৱাৰ লগতে ১৮৮৪ চনত এখন ছোৱালী হাইস্কুল আৰম্ভ কৰে। এখন পৰম্পৰাত বিশ্বাসী সমাজত ১৮৫৬ চনৰ বিধৱা বিবাহ আইনৰ দৰে আন আন বিলাকৰো আইনী ব্যৱহার্যতা প্রদান আৰু সীমিত বলবৎ কৰণক ডি. কে. কার্ভেই স্বীকৃতি প্রদান কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ বিধৱাসকলৰ মাজত শিক্ষা বিস্তাৰৰ বাবে যত্ন কৰিছিল। ১৮৯৬ চনত কার্ভে আৰু তেওঁৰ ১৫ জন সহযোগী লগ লাগি বিধৱা শিক্ষাৰ বাবে অনাথ বালিকা আশ্রম প্রতিষ্ঠা কৰে। য'ত বিধৱাসকলক আত্মনির্ভৰশীল কৰি তুলিব পৰা শিক্ষা প্রদান কৰা হৈছিল। তেওঁ ১৯০৭ চনত মহিলা বিদ্যালয় আৰম্ভ কৰিছিল। কেৱল ইমানতেই ক্ষান্ত নাথাকি তেওঁ ১৯১৬ চনত মহিলাসকলৰ বাবে এক সুকীয়া শিক্ষা প্রতিষ্ঠান এছ. এন. ডি. টি ৱ'মেন ইউনিভাৰছিটি প্রতিষ্ঠা কৰিছিল যাতে নাৰী শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত ৰক্ষণশীলসকলৰ প্রতিৰোধ হ্রাস কৰিব পাৰি। সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ পৰৱর্তী পর্যায়সমূহত নাৰী সমাজ সংস্কাৰক এচামকো জন্ম দিছিল যিসকলে তেওঁলোকৰ নিজৰ হকে কাম কৰিছিল। পণ্ডিতা ৰামাবাঈয়ে ১৮৮৯ চনত বোম্বাইত সাৰদা সদন প্রতিষ্ঠা কৰে যাৰ দ্বাৰা পৰিত্যক্ত উচ্চ বর্ণৰ বিধৱাসকলক আশ্রয় প্রদান কৰা হৈছিল। ১৯১২-১৯১৩ চনত ভগ্নী শুভলক্ষ্মী নামৰ এগৰাকী বিধৱাই মাদ্রাজত এক বিধৱাগৃহ স্থাপন কৰে। ভাৰতত মহিলাৰ ক্ষেত্রত হোৱা সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ আন এক গুৰুত্বপূর্ণ দিশ হ'ল হিন্দু মহিলাৰ বাবে সম্পত্তিৰ অধিকাৰ। প্রচলিত সামাজিক নীতি-নিয়মসমূহ হিন্দু বিধৱাৰ ক্ষেত্রত অতি নির্দয় আছিল। হিন্দু বিধৱাই তেওঁ স্বামীৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত কোনো দাবী কৰিব নোৱাৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে তেওঁ স্বামীৰ সম্বন্ধীয়সকলৰ অনুগ্রহৰ ওপৰতহে নির্ভৰশীল হ'ব লগীয়া হৈছিল। এই ক্ষেত্রত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে বিধৱা নাৰীৰ এনে ধৰণৰ অক্ষমতা দূৰ কৰাৰ বাবে আইন প্রণয়ন আৰু বলৱৎ কৰণৰ পৰামর্শ আগবঢ়ায় যাতে ইয়াৰ যোগেদি বিধৱা নাৰীসকলে অর্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু আত্মনির্ভৰশীলতা লাভ কৰে। এনে ধৰণৰ প্রযত্নৰ ফলশ্রুতিত বিশেষ বিবাহ আইন ১৮৭২ (Special marriage act of 1872) গৃহীত হয়। এই আইনে বিচ্ছেদিত মহিলা আৰু উত্তৰাধিকাৰী সূত্রে মহিলাসকলক সম্পত্তিৰ অধিকাৰ প্রদান কৰে। ১৮৭৪ চনৰ বিবাহিত মহিলা

সম্পত্তি আইনে স্ত্রী ধন (মহিলাৰ সম্পত্তি)ৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰে আৰু মহিলাৰ নিজস্ব আৰু প্রাপ্য সম্পত্তিৰ অধিকাৰৰ ক্ষেত্রখনৰো বিস্তৃতি ঘটায়। এই আইনে বিধৱা মহিলা এগৰাকীক জীৱনৰ স্বার্থত পুত্রৰ সম পৰিমাণে স্বামীৰ সম্পত্তিৰ ভাগ পোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে।

ভাৰতীয় নাৰীৰ হকে কাম কৰা **পুনঃসংস্কাৰ** দলসমূহৰ উল্লেখযোগ্য সংস্কাৰকৰ ভিতৰত স্বামী বিবেকানন্দ, স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী আৰু এনি বেচান্ত আছিল মুখ্য সংস্কাৰক। এই দলসমূহে আধুনিক ভাৰতৰ বৈদিক সমাজখনৰ পুনৰুত্থান বিচাৰিছিল। আর্য সমাজৰ প্রতিষ্ঠাপক দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে বাল্য বিবাহৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ বিধৱাসকলৰ পুনর্বিবাহক উৎসাহ জনোৱাৰ লগতে ভালেমান উদ্ধাৰ গৃহ আৰু অনাথ আশ্রম পাতিছিল। থিয়'ছফিকেল আন্দোলনৰ নেত্রী এনি বেচান্তেও বাল্য বিবাহৰ বিপক্ষে থিয় দিছিল আৰু বালিকা বিধৱাৰ পুনর্বিবাহ সমর্থন কৰিছিল। তেওঁ স্ত্রী-শিক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল আৰু এনেদৰে তেওঁ সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনক শক্তিশালী কৰি তুলিছিল।

ভাৰতত মুছলমান সম্প্রদায়ৰ মহিলাসকলেও তেওঁলোকৰ অৱস্থা ব্রিটিছ পূর্ব বা ব্রিটিছ পৰৱর্তী এই উভয় সময়ছোৱাত সামান্য উন্নতি কৰিব পাৰিছিল। ব্রিটিছ যুগৰ উন্নতিৰ মুখ্য বাহন পাশ্চাত্য শিক্ষাই তেওঁলোকক চুব পৰা নাছিল। কাৰণ পর্দা প্রথাৰ প্রচলন আৰু আবুৰৰ মাজত থকাৰ বাবে মহিলাসকলৰ বাহ্যিক পৰিৱেশৰ লগত কোনো সম্পর্ক নঘটিছিল। তাৰ উপৰি শিক্ষা তেওঁলোকৰ বাবে অনাৱশ্যকীয় বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল। ঊনবিংশ শতিকাত জনসংখ্যাৰ অতি ক্ষুদ্র অংশ এটাহে শিক্ষিত মুছলমান মহিলা আছিল আৰু এই সকল দেশৰ চহৰ অঞ্চলতে আবদ্ধ আছিল। ইয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে কুৰি শতিকালৈকে মুছলমান মহিলাসকলৰ মাজত সহযোগিতা স্থাপন আৰু শিক্ষাৰ প্রযত্ন আৰম্ভ হোৱা নাছিল। এই ক্ষেত্রত বোম্বাইৰ টয়েবজি (Tyabji) পৰিয়ালে এক লেখত ল'বলগীয়া ব্যতিক্রমী ভূমিকা পালন কৰিছিল। এলফিন্সষ্টন কলেজৰ স্নাতক বদৰুদ্দিন তায়বজিয়ে ১৮৭৬ চনত এক মুছলমান আত্মসহায়ক সংগঠন প্রতিষ্ঠা কৰে। তেওঁৰ সম্পর্কীয় মহিলাসকলো পৰৱর্তী সময়ত সক্রিয় হৈ উঠে আৰু আমিনা বিন্তে বদৰুদ্দিন টয়েবজিয়ে এখন মুছলিম ছোৱালী স্কুল, বেগম নৱালে মিশ্রই এক ছোৱালী অনাথ গৃহ আৰু ছৰিফা হামিদ আলীয়ে এক ধাত্রীসেৱা কেন্দ্র আৰম্ভ কৰিছিল। এইদৰেই সমাজ সংস্কাৰকসকলে ভাৰতত নাৰী আন্দোলনৰ ভেঁটি প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ প্রথম লক্ষ্য আছিল মহিলাসকলৰ জীৱনৰ পৰা প্রতিবন্ধকতাসমূহ আঁতৰ কৰা। এই আন্দোলনে জনসাধাৰণৰ মাজত এনে এক সজাগতা সৃষ্টি কৰিছিল যে নাৰী সকলো স্বাধীন আৰু পুৰুষৰ সমান।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ কোন বছৰত বদৰুদ্দিন টয়েবজিয়ে মুছলমান আত্মসহায়ক গোট গঠন কৰিছিল।

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতীয় মহিলাৰ উন্নতিৰ হকে কাম কৰা কেইগৰাকীমান সমাজ সংস্কাৰকৰ নাম লিখক।

.....

৭.৪ জাতীয়তাবাদী আন্দোলন

ঊনবিংশ শতিকাৰ সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ ফলস্বৰূপে সামাজিক ব্যাধিসমূহ হ্ৰাস পায় আৰু মহিলাসকলে শিক্ষাৰ সুবিধা লাভ কৰে। নাৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ আৰু শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানত তেওঁলোকৰ প্ৰৱেশে ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰফালে এক লেখত ল'বলগীয়া পৰিমাণৰ ইংৰাজী জনা মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ মহিলাৰ সৃষ্টি কৰিলে আৰু তেওঁলোকে ৰাজনৈতিক কাম-কাজত নিজৰ অৱস্থিতিও অনুভৱ কৰালে।

নাৰী আন্দোলনৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়, যেনে- জাতীয় আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল—

- প্ৰথমবাৰৰ বাবে মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ বহু মহিলাই ৰাজনৈতিক কাম-কাজত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিল।
- ১৯১৯ চনলৈকে জাতীয় আন্দোলন নগৰীয়া উচ্চ শ্ৰেণীৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। ইয়াৰ পাছত মহাত্মা গান্ধীয়ে জাতীয় আন্দোলনত প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগে সমাজৰ বিপুল সংখ্যকে অংশগ্ৰহণ কৰে।
- এই পৰ্যায়ত ৰাজনৈতিক উন্নতি আৰু জাতীয় আন্দোলনত নাৰীৰ অংশগ্ৰহণে হাতে হাত ধৰি আগবাঢ়ে।

১৯০৫ চনত বংগৰ বিভাজনৰ ফলস্বৰূপে জাতীয়তাবাদীসকলে স্বদেশী আন্দোলন আৰম্ভ ঘটায়। যদিও এই আন্দোলনত মহিলাসকলৰ মাজত ব্যাপক সজাগতাৰ নাছিল, তথাপি সভা-সমিতি অনুষ্ঠিত কৰা আৰু খাদী বস্ত্ৰ বোৱা-কটা আদি মহিলাসকলেই কৰিছিল। মহিলাসকলে তেওঁলোকৰ খাৰু, নাকফুলি আদি জাতীয় পুঁজিলৈ দান কৰিছিল। গাঁওসমূহত মহিলাসকলে প্ৰতিদিনে খাদ্য শস্যৰ এমুঠি আন্দোলনৰ অৰ্থে সুকীয়াকৈ ৰাখিছিল। স্বদেশী আন্দোলনত বংগ আৰু পঞ্জাৱৰ মহিলাসকলে সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। আৰ্য সমাজৰ মহিলা কৰ্মীসকলেও জনসাধাৰণৰ মাজত জাতীয়তাৰ ভাবনা গঢ়ি তোলাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈছিল। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ ভগ্নী স্বৰ্ণ কুমাৰী আৰু তেওঁৰ জীয়েক সৰলা দেৱী স্বদেশী আন্দোলনৰ ঘোৰ সমৰ্থক আছিল। পৰিৱৰ্তনকামী বৈপ্লৱিক কৰ্মৰাজিত অংশগ্ৰহণ কৰা উল্লেখযোগ্য নাৰীসকল হৈছে— মিচেছ শ্যামজী কৃষ্ণা বাৰ্মা, শ্ৰীমতী পি নৌৰজী, শ্ৰীমতী এম. চট্টোপাধ্যায় আৰু মেডাম ভিকাজী ৰুষ্টম। কে. আৰ. কামে. ইউৰোপত থাকিও ভাৰতীয় বিপ্লৱীসকলৰ মাজৰ এগৰাকী আছিল আৰু বিপ্লৱীসকলৰ কাম-কাজত সহযোগিতা আগবঢ়াইছিল। তেওঁ ভাৰতৰ বাস্তৱিক ছবিখন প্ৰতিফলন ঘটাই আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সমাজবাদী চক্ৰৰ আগত নাৰীৰ সমমৰ্যাদাৰ বিষয়টো দাঙি ধৰিছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত ভালেমান নাৰী সংগঠনৰ গঠন হোৱাতো মন কৰিবলগীয়া। সৰলা দেৱীয়ে নাৰী আন্দোলন সংগঠিত

কৰাত আগভাগ লৈছিল আৰু ১৯১০ চনত লাহো�ৰত ভাৰত স্ত্রী মহামণ্ডল গঠন কৰাত তেওঁ মুখ্য ভূমিকা লৈছিল। এই সংগঠনৰ শাখা এলাহাবাদ আৰু কলিকতাতো প্রতিষ্ঠা হৈছিল। এই সমাজৰ লক্ষ্য আছিল সমাজৰ সকলো বৰ্ণৰ মহিলাক একত্রিত কৰা আৰু ভাৰতীয় নাৰীৰ নৈতিক আৰু পার্থিব উন্নতিৰ অর্থে ধর্মীয় বিশ্বাসৰ আধাৰত তেওঁলোকৰ অর্থনৈতিক অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰা। মাদ্রাছ প্রেচিডেন্সীৰ কাঞ্চী নামৰ সৰু চহৰৰখনৰ হিন্দু ছোৱালী বিদ্যালয়ৰ প্রধান শিক্ষয়িত্রী পার্বতী দেৱীয়ে কাঞ্চী মহিলা পৰিষদ আৰম্ভ কৰে। এই পৰিষদৰ লক্ষ্য আছিল কাঞ্চীৰ মহিলাসকলক শিক্ষিত কৰি দেশৰ জ্বলন্ত সমস্যাসমূহৰ ওপৰত যাতে তেওঁলোকে ৰাজহুৱা সমর্থন আদায় কৰিব পাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰা। ১৯১১ৰ পৰা ১৯১৮ চনৰ মাজৰ সময়ছোৱা ভাৰতীয় জাতীয় আন্দোলনৰ বুৰঞ্জীত বিশেষভাৱে উল্লেখনীয় কিয়নো প্রথমবাৰৰ বাবে এনি বেছান্তে ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্রেছৰ সভানেত্রী হিচাপে জাতীয় আন্দোলনৰ নেতৃত্ব গ্রহণ কৰে। হ'ম ৰুল লীগ স্থাপন আৰু হ'ম ৰুল লীগৰ সংগঠনে আন্দোলনৰ তীব্রতা অধিক জোৰদাৰ কৰি তোলে। এয়াও সম্ভৱ হৈছিল এনি বেছান্তৰ দৰে মহিলাৰ বাবে যি নাৰীৰ বন্ধন মুক্তিৰ কাৰণেও আন্দোলন সংগঠিত কৰিছিল আৰু নাৰীৰ ৰাজনৈতিক অধিকাৰ দাবীয়ে দৃঢ়ৰূপে ৰাজনৈতিক কার্যসূচীত ঠাই পাবলৈ সক্ষম হৈছিল। ভাৰতত দ্বিতীয় পর্যায়ত নাৰী আন্দোলনৰ গুৰুত্বপূর্ণ সফলতাটো হ'ল ভাৰতীয় মহিলা সংঘ (Women's Indian Association, WIA) স্থাপন, পণ্ডিতা ৰমা বাঈৰ পুনাৰ সাৰদা সদন (১৮৯২), আহমেদাবাদৰ শ্রীমহিপটম ৰূপৰাম অনাথ আশ্রয় (১৮৯২), বোম্বাইৰ শ্রী জৰাষ্ট্রিয়ান মণ্ডল (১৯০৩), বৰোদাৰ প্রসূতি আৰু শিশু পৰিচর্যা সংঘ (১৯১৪), পুনাৰ ভগিনী সমাজ (১৯১৬)। এই সকলো মহিলাসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰাৰ অর্থে বিশেষ একোটা লক্ষ্য লৈ প্রতিষ্ঠা হৈছিল। এই আঞ্চলিক সংগঠনসমূহে ভাৰতীয় মহিলা সংঘ (১৯১৭) আৰু ভাৰতৰ জাতীয় মহিলা পৰিষদ (The National Council of Women in India, 1920)ৰ দৰে জাতীয় সংগঠনসমূহক অনুসৰণ কৰিছিল। সর্বভাৰতীয় মহিলা সন্মিলনে (১৯২৬) ১৯৩৭ চনলৈকে ১২ খন মহিলা সন্মিলন অনুষ্ঠিত কৰিছিল। ভাৰতৰ বিশ্ববিদ্যালয় মহিলা সংঘই (১৯২০) নাগৰিক আৰু ৰাজহুৱা জীৱনত নাৰীৰ গুৰুত্বক উৎসাহিত কৰিছিল আৰু নাৰীৰ অক্ষমতাক দূৰ কৰা আৰু সামাজিক, অসামৰিক, নৈতিক উৎকর্ষ সাধন আৰু মহিলা আৰু শিশুৰ শৈক্ষিক কল্যাণ সাধনত মনোযোগ কেন্দ্রীভূত কৰিছিল। ভাৰতীয় মহিলা সংঘ প্রধানকৈ মহিলাসকলৰ ভোটাধিকাৰ, শৈক্ষিক আৰু সামাজিক সংস্কাৰ বিষয়ক চৰকাৰৰ নীতি-নির্দেশনাৰ প্রভাৱসমূহৰ লগত জড়িত হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ প্রধান লক্ষ্যসমূহ আছিল নাৰী শিক্ষাৰ বিস্তাৰ, বাল্য বিবাহ আৰু অন্যান্য সামাজিক ব্যাধিসমূহ ৰোধ কৰা, নাৰী মুক্তি আৰু পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত সম অধিকাৰ প্রতিষ্ঠা। এই সংঘই সর্বভাৰতীয় মহিলা সন্মিলনৰ লগত একত্রিত নোহোৱালৈকে নাৰী আন্দোলন সবল কৰি তোলাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লৈছিল।

ভাৰতীয় নাৰী আন্দোলনৰ আৰম্ভণিৰে পৰা ভোটাধিকাৰ প্রাপ্তিক সামাজিক সংস্কাৰৰ মাপকাঠী হিচাপে লোৱা হৈছিল। নেতাসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে নাৰী মুক্তিৰ অর্থ হৈছে

বিধায়িনী সংস্কাৰৰ অতিৰিক্ত সমর্থন বা অৱলম্বন। মহাত্মা গান্ধীৰ অভিজ্ঞতাপুষ্ট প্ৰৱেশে ৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজনীতিলৈ নাটকীয় পৰিৱর্তন আনে। তেওঁ বহুজন আধাৰিত জাতীয়তাবাদক উপলব্ধি কৰিছিল আৰু পৰৱর্তী সময়ত ইয়াৰ লগত খাপ খোৱাকৈ এক দর্শন প্ৰচাৰ কৰিছিল। বহুতকে একত্ৰিত কৰিব পৰা গান্ধী শৈলীয়ে ভাৰতীয় নাৰী আন্দোলনক প্ৰভাৱিত কৰা লগতে ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনত নাৰীৰ সংহত অংশগ্ৰহণৰ সংখ্যাও বৃদ্ধি কৰিছিল, যদিও গান্ধীয়ে নাৰীকেন্দ্ৰিক কিছুমান সমস্যাক চিনাক্ত কৰিছিল তথাপি তেওঁ নাৰী আন্দোলন আৰু জাতীয় আন্দোলনৰ মাজত সংঘাত প্ৰত্যক্ষ কৰা নাছিল। জাতীয় আন্দোলনৰ গান্ধীৰ যুগত নাৰীসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক অধিকাৰ আৰু সামাজিক সংস্কাৰ হকে সংগঠনৰ জৰিয়তে আন্দোলন আগবঢ়াই নিছিল। ৰাওলাট আইনৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰি গান্ধীয়ে ১৯১৯ চনত সর্বভাৰতীয় সত্যাগ্ৰহৰ আৰম্ভণি ঘটায়। নাৰীসকলে সমদলত যোগ দিয়াৰ লগতে খাদী বস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ হকে প্ৰচাৰ আৰু কাৰাগাৰলৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত আছিল। যদিও অতি কম সংখ্যক মহিলা গ্ৰেপ্তাৰ হৈছিল তথাপি মহিলা অংশগ্ৰহণেৰে আৰম্ভণি আছিল উল্লেখনীয়। যদিও অসহযোগ আন্দোলন অকৃতকার্যতাৰে সামৰণি পৰিছিল তথাপি ই সকলো শ্ৰেণীৰ মহিলাক সজাগ কৰি তুলিছিল আৰু সত্যাগ্ৰহৰ পৰা তেওঁলোকে প্ৰথম শিক্ষা লাভ কৰিছিল।

ভোটাধিকাৰৰ বাবে কৰা সংগ্ৰামৰ শেষত, প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে ১৯২৬ চনৰ নির্বাচনত ভাৰতীয় নাৰীৰে ভোটাধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবলৈ পায়। মহিলাসকলক প্ৰদান কৰা ভোটাধিকাৰ আছিল অতি নিয়ন্ত্ৰিত। প্ৰথমবাৰৰ বাবে নির্বাচনত প্ৰার্থিত্ব আগবঢ়োৱা মহিলা হৈছে কমলা দেৱী চট্টোপাধ্যায়। মহিলা সদস্যক মনোনীত কৰা মাদ্ৰাছ প্ৰথমখন ৰাজ্য আৰু বিধান পৰিষদলৈ মনোনীত হোৱা এই মহিলা সদস্যগৰাকীৰ নাম ডº মুটু লক্ষ্মী ৰেড্ডী। তেওঁ দেবদাসী প্ৰথা বিলোপন আইন, পতিতালয় বন্ধকৰণ আৰু নাবালিকা ছোৱালী সুৰক্ষা আইন প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল। তেওঁ শিশু আইনৰ সংশোধনী আনিছিল আৰু স্বাস্থ্য বিদ্যালয় গঢ়ি তোলাৰ বাবে কাম কৰিছিল।

সৰোজিনী নাইডুকে ধৰি এক বৃহৎ সংখ্যক মহিলাৰ গোটে দাণ্ডী যাত্ৰাত সক্ৰিয়ভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। মহিলাসকলে লোন আইন ভংগ, অৰণ্য আইন বাতিলৰ বাবে সমদল, বিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয়, বিধান পৰিষদ আৰু ক্লাব বন্ধ কৰি দিয়া আদি কার্যসূচীত অংশ লৈছিল। ১৯৩১ চনত ভাৰতৰ চৰকাৰী মহিলা প্ৰতিনিধি হিচাপে সৰোজিনী নাইডুৱে দ্বিতীয় ঘূৰণীয়া মেজমেলত উপস্থিত আছিল।

১৯৩০ চনত আইন অমান্য আন্দোলনৰ সময়ত কমলা দেৱী চট্টোপাধ্যায়ে সভা-সমিতিসমূহ ভাষণ দি বিদেশী বস্ত্ৰ বর্জন আৰু সুৰাৰ দোকানসমূহ বন্ধ কৰি দিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। তেওঁ হিন্দুস্থান সেৱা দলৰ নাৰী বাহিনীৰ তত্ত্বাৱধায়ক আছিল। ১৯৩৫ চনৰ ভাৰত আইনৰ অধীনত প্ৰাদেশিক স্বায়ত্ত শাসনৰ সূচনা হয় আৰু মহিলাসকলক ৰাজ্যিক বিধান পৰিষদলৈ নির্বাচিত হোৱাৰ লগতে প্ৰশাসক হোৱাৰ সুবিধাও প্ৰদান কৰে। ১৯৩৭ চনৰ নির্বাচনত ৮ গৰাকী সাধাৰণ সমষ্টিৰ পৰা, ৪২ গৰাকী সংৰক্ষিত সমষ্টিৰ পৰা মহিলা নির্বাচিত হয়। ৫ গৰাকী মহিলা উচ্চ সদনলৈ মনোনীত হয়, য'ৰ পৰা মন্ত্ৰীসভা গঠন কৰা হয়। ১০ গৰাকী

মহিলাৰ এগৰাকীয়ে মন্ত্ৰী হিচাপে আৰু আন আন সকলে উপাধ্যক্ষ আৰু সংসদীয় সচিব ৰূপে কার্যভাৰ গ্ৰহণ কৰে।

১৯৪২ চনত জাতীয়তাবাদী আন্দোলনৰ অন্তিম কার্যক্ৰমনিকা হিচাপে 'কৰিম অথবা মৰিম' শ্লোগানেৰে মহাত্মা গান্ধীয়ে ভাৰত ত্যাগ আন্দোলনৰ আৰম্ভণি ঘটায়। আন্দোলনৰ প্ৰথম পর্যায়ত পুৰুষ নেতাসকলক গ্ৰেপ্তাৰ কৰাত তেওঁলোকৰ অনুপস্থিতিত মহিলাসকলে আন্দোলনটো আগবঢ়াই নিয়ে আৰু ব্ৰিটিছৰ ৰোষতো পৰিছিল। মহিলাসকলে কেৱল প্ৰতিবাদী সমদল অথবা নির্দেশনা দিয়াতেই ক্ষান্ত নাথাকি কিছুমান শিবিৰ অনুষ্ঠিত কৰিছিল য'ত তেওঁলোকক আইনী কর্তব্য, প্ৰাথমিক চিকিৎসা আৰু গণতন্ত্ৰৰ বাবে শিক্ষিত নাগৰিকৰ প্ৰয়োজনীয়তা বিষয়ক প্ৰশিক্ষণ দিছিল। মহিলাসকলে ৰাজনৈতিক কাৰাবন্দী সাহায্য নিধিও গঠন কৰিছিল। কিছু মহিলাই আত্মগোপন কৰিছিল আৰু গোপনে আন্দোলন পৰিচালনা কৰিছিল। সুভাষ চন্দ্ৰ বসুৰ ভাৰতীয় জাতীয় সৈন্য দল (Indian National Army)ৰ ৰাণী ঝান্সী বাহিনী (Rani Jhansi Regiment) টো মহিলাসকলৰ বাবে আছিল। মহিলাসকলক ধাত্ৰী, সমাজ সেৱা আৰু অস্ত্ৰ চালনাৰ প্ৰশিক্ষণ দিয়া হৈছিল। এনেদৰে মহিলাসকলে জাতীয় আন্দোলনৰ বিভিন্ন কার্যসূচীত অংশ লৈছিল। নাৰী আন্দোলনৰ এই পর্যায়ৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ'ল— মহিলাসকলে নিজেই তেওঁলোকৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক উত্তৰণ ঘটোৱাৰ বাবে সর্বভাৰতীয় স্তৰত ভালেমান নাৰী সংগঠন স্থাপন কৰিছিল। স্বাধীনতা সংগ্ৰামত পুৰুষ নেতৃত্বই দ্বিতীয় শাৰীৰ নেতৃত্বক উৎসাহিত কৰা নাছিল আৰু যেতিয়া পুৰুষসকলক কাৰাবন্দী কৰা হ'ল তেতিয়াহে মহিলাসকলে নেতৃত্ব গ্ৰহণ কৰে। যি কি নহওক, এনেকুৱা সময়ত মহিলাসকলৰ উত্থানে কেৱল ব্ৰিটিছ চৰকাৰকে নহয় তেওঁলোকৰ নিজৰ পুৰুষ লোকসকলকো আচৰিত কৰি তুলিছিল। নিজৰ ঘৰতে সোমাই থকা উচ্চ বা মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ কৃষিজীৱী মহিলা, বিভিন্ন কাম-কাজ কৰা মহিলাসকলে দশক আৰু হাজাৰ হিচাপত চৰকাৰৰ আইন আৰু পুলিচৰ নৃশংসতাকো অমান্য কৰি বাহিৰ ওলাই আহিল। এয়া কেৱল তেওঁলোকৰ সাহসৰ আৰু নির্ভীকতাৰ প্ৰদর্শনেই নাছিল, তাতকৈও তেওঁলোকে প্ৰদর্শন কৰা সাংগঠনিক শক্তি মানিবলগীয়া ধৰণে আশ্চর্যকৰ আছিল। মুখ্যতঃ মহিলাসকলৰ প্ৰচেষ্টা আৰু স্বাধীনতা সংগ্ৰামত তেওঁলোকৰ বলিষ্ঠ ভূমিকাৰ বাবে তেওঁলোক ভোটদানৰ অধিকাৰ আৰু ভাৰতবর্ষৰ সংবিধানত সম্পূর্ণ সমমর্যাদা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। তৎসত্ত্বেও তত্ত্বগতভাৱে মহিলাসকলৰ যি পদমর্যাদাৰ কথা কোৱা হয় আৰু তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু বাস্তৱ অৱস্থানৰ মাজত এক বৃহৎ ব্যৱধান বিদ্যমান হৈ ৰ'ল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ কোনখন আইনৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় মহিলাই ৰাজ্যিক বিধানসভালৈ নির্বাচিত হোৱাৰ সুবিধা লাভ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কোনটো বছৰত ভাৰত ত্যাগ আন্দোলনৰ আৰম্ভণি ঘটিছিল?

.....

৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ঊনবিংশ শতিকাত নাৰী আন্দোলন এক সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলন হিচাপে আৰম্ভণি ঘটিছিল।
- ব্ৰিটিছৰ অধিকাৰ আৰু ভাৰতত ইয়াৰ শাসনে ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ লগতে সমাজলৈও পৰিৱৰ্তন আনে।
- ব্ৰিটিছে সূচনা কৰা নতুন ভূমি কৰ বন্দোৱস্তি, বাণিজ্যিক কৃষি, স্থলপথ, ৰে'লপথ, ডাকঘৰ আৰু টেলিগ্ৰাফ সেৱা আদিৰ দৰে আন্তঃগাঁথনি সুবিধাই ভাৰতীয় গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তনতো উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।
- নতুন অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু প্ৰশাসন যন্ত্ৰটো চলোৱাৰ বাবে এক নতুন ধৰণৰ শিক্ষিত ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে আধুনিক শিক্ষাৰ অংশ হিচাপে ভাৰতৰ পশ্চিমীয়া শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰতিষ্ঠা হয়।
- সমাজ সংস্কাৰকসকলে ভাৰতত নাৰী আন্দোলনৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠা কৰে। সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন আছিল মহিলাসকলৰ জীৱনৰ পৰা প্ৰতিবন্ধকতা আঁতৰোৱাৰ প্ৰথম পদক্ষেপ। ই জনসাধাৰণৰ মাজত মহিলাৰ স্বাধীনতা আৰু পুৰুষৰ লগত সমতাৰ ধাৰণাৰ প্ৰতি সজাগতা সৃষ্টি কৰে।
- নাৰী শিক্ষাৰ বিস্তাৰ আৰু শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানত তেওঁলোকৰ প্ৰৱেশে ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষকৈ এচাম ইংৰাজী শিক্ষাৰে শিক্ষিত মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ মহিলাক সৃষ্টি কৰে আৰু তেওঁলোকে ৰাজনৈতিক কাম-কাজত তেওঁলোকৰ উপস্থিতি অনুভৱ কৰিছিল।
- নাৰী আন্দোলনৰ দ্বিতীয় পৰ্যায় অৰ্থাৎ জাতীয় আন্দোলনৰ সময়ৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ হৈছে ঃ প্ৰথমবাৰৰ বাবে মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ বহু মহিলাই ৰাজনৈতিক কাম-কাজত অংশগ্ৰহণ কৰা আৰম্ভ কৰিছিল।
- ১৯১৯ চনলৈকে জাতীয় আন্দোলন নগৰীয়া শ্ৰেণীৰ মাজত সীমাবদ্ধ আছিল। জাতীয় আন্দোলনত মহাত্মা গান্ধীৰ প্ৰৱেশে বহুজনৰ অংশগ্ৰহণৰ আৰম্ভণি ঘটায়।
- এই সময়ছোৱাত ৰাজনৈতিক বিকাশ আৰু নাৰীৰ অংশগ্ৰহণে হাতে হাত ধৰি আগবাঢ়িছিল।

৭.৬ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Baig, Tara Ali. 1976. Women Power of India. New Delhi: Sultan Chand and Sons.
2) Banerjee, Narayan. 1992. Grassroots Empowerment Mimeograph. New Delhi: Center for Women's Development Studies.
3) Kumar, Radha. 1993. History of Doing. New Delhi: Kali for Women.
4) Lal, Ruby. 2004. Domesticity and Power in the Early Mughal World. Cambridge: Cambridge University Press.
5) Mukharjee, B.N. 1975. "Awareness of Legal Rights Among Married Women And their Status". Indian Anthropologist, 5 (2) 30-58.
6) Pande, Rekha. 2010. Divine Sounds from the Heart, Singing Unfettered in their Own Voices- The Bhakti Movement and its Women Saints (12th to 17th century). U.K: Cambridge Scholars Publishing.
7) Pande, Rekha. 2002. "The Public Face of a Private Domestic Violence".
8) International Feminist Journal of Politics. Vol. 4, No. 3, pp.342-367.
9) Pande, Rekha &Kamweshwari J. 1987, "Women's Discourse on Education (A Preliminary Reading of the Speeches Delivered at the Annual Conferences of the Andhra Mahila Sabha, 1913 & 1914)". Proceedings of Indian History Congress, pp. 390 -396.
10) Panniker, K.N. 1975. "Presidential Address". Proceedings of Indian History Congress.
11) Patel, K.A. 1975. "International Women's Year : Half of Humanity and New International Order." Mainstream, 13 (49).
12) Thapar, Romila. 1975. "Looking Back in History". Devaki Jain (ed.) Indian Women. New Delhi: Publication Division, Government of India.
13) Tharu, Susie and K. Lalit (eds). 1991. Women Writing in India, Vol. 11. NewDelhi: Oxford University Press.
14) Chakravarty, Uma. 1998. Rewriting History: The Life and Times of PanditaRamabai. New Delhi: Kali for Women Press.

৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৮৭৬

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্বামী বিবেকানন্দ, স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী আৰু এনি বেচান্তে আছিল পুনৰ জাগৰণবাদী দলৰ বিশিষ্ট সংস্কাৰক, এওঁলোকে ভাৰতীয় নাৰীৰ হকে কাম কৰিছিল।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৩৫ চনৰ ভাৰত আইনে মহিলাসকলক ৰাজ্যিক বিধানসভালৈ নির্বাচিত হোৱাৰ সুবিধা প্রদান কৰে।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৪২ চন।

৭.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন ঃ (উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰত ত্যাগ আন্দোলনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ ব্রিটিছৰ বিৰুদ্ধে চলা জাতীয় আন্দোলনৰ লগত মিলিত হোৱা নাৰী আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

দীঘলীয়া প্রশ্ন ঃ (উত্তৰ ৩০০ৰ পৰা ৫০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতৰ জাতীয় আন্দোলনত নাৰীৰ ভূমিকা আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভাৰতৰ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ বিষয়ে এখন ৰচনা লিখক।

*** ***** ***

প্রসঙ্গ পুথি

1) Aswal, Balam Singh(2013) Readings in Women's and Girls' Rights, Cyber-Tech Publications
2) Baig, Tara Ali. 1976. Women Power of India. New Delhi: Sultan Chand and Sons.
3) Banerjee, Narayan. 1992. Grassroots Empowerment Mimeograph. New Delhi: Center for Women's Development Studies.
4) Baxter, Wright (2000) The glass ceiling hypothesis: a comparative study of the United States, Sweden and Australia. Gender and Society 14: 275-294.
5) Beauvoir , Simone de. 2010. *The Second Sex*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
6) Chakravarty, Uma. 1998. Rewriting History: The Life and Times of PanditaRamabai. New Delhi: Kali for Women Press.
7) Chawla,Monica (2006) Gender Justice Women and Law in India, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd.
8) Gender Discrimination (2016) Editorial, Business Recorder.
9) J.A. Rubby, "A Study of Kudumbashree Project in Kerala", Mahatma GandhiUniversity, Kottayam, July 2008, p. 23.
10) Kausal, Rachana(2000) Women and Human Rights in India, Kaveri Books
11) Kelsey CL, Gender inequality: Empowering women. Journal of Legal Issues and Cases in Business.
12) Kumar, Radha. 1993. History of Doing. New Delhi: Kali for Women.
13) Lal, Ruby. 2004. Domesticity and Power in the Early Mughal World. Cambridge: Cambridge University Press.
14) Leela Menon, "Women and Social attitude", Kerla Calling, March 2004, p. 5.
15) Mukharjee, B.N. 1975. "Awareness of Legal Rights Among Married Women And their Status". Indian Anthropologist, 5 (2) 30-58.
16) Murthy, N.Let.2007. *Towards Gender Equality: India's Experience*. New Delhi: Serials Publications.
17) Mc Neese, Tim, Mountjoy, Shane(2009) The Women Rights Movement: Moving Toward Equality, InfoBase Publishing
18) Nair S (2015) More gender inequality in India than Pakistan, Bangladesh: UN. The Indian Express.
19) Pager D, Shepherd H (2008) The sociology of discrimination: racial discrimination in employment, housing, credit, and consumer markets. Annual Review of Sociology 34: 181-209.

20) Pande, Rekha &Kamweshwari J. 1987, “Women’s Discourse on Education (A Preliminary Reading of the Speeches Delivered at the Annual Conferences of the Andhra Mahila Sabha, 1913 & 1914)”. Proceedings of Indian History Congress, pp. 390 -396.
21) Pande, Rekha. 2002. “The Public Face of a Private Domestic Violence”.
22) International Feminist Journal of Politics. Vol. 4, No. 3, pp.342-367.
23) Pande, Rekha. 2010. Divine Sounds from the Heart, Singing Unfettered in their Own Voices- The Bhakti Movement and its Women Saints (12th to 17th century). U.K: Cambridge Scholars Publishing.
24) Panniker, K.N. 1975. “Presidential Address”. Proceedings of Indian History Congress.
25) Patel, K.A. 1975. “International Women’s Year : Half of Humanity and New International Order.” Mainstream, 13 (49).
26) Quillian L (2006) New approaches to understanding racial prejudice and discrimination. Annual Review of Sociology 32: 299-328.
27) Rajan, R.S. 1999*. Signposts-Gender Issues in Post –Independence India*. New Jersey: Rutgers University Press.
28) Ray ,Raka(2000) Fields of Protest: Women’s Movements in India, Zubaan
29) Saikia, Nandita(2008) Indian Women A Socio-Legal Perspective, Serials Publications
30) Sharma Sheetal, “Empowerment of women and property, rights key to ruraldevelopment”, Kurukshetra, 54, No. 8, June 2006, p47
31) Ray, Raka, Katzenstein, Mary Fainsod(2005) Social Movements in India: Poverty, Power, and Politics, Rowman & Littlefield
32) Thapar, Romila. 1975. “Looking Back in History”. Devaki Jain (ed.) Indian Women. New Delhi: Publication Division, Government of India.
33) Tharu, Susie and K. Lalit (eds). 1991. Women Writing in India, Vol. 11. NewDelhi: Oxford University Press.
34) Tong,Rosemarie.(2009).*Feminist Thought-A More Comprehensive Iintroduction.* Colarado:Westview Press
35) United Nation Development Programmes (UNDP), Human Development Report2006.
36) Vogel, Lise*. Marxism and the oppression of Women*.USA: Rutgers University Press,1983.
37) Water, Mary-Alice. *Feminism and the Marxist Movement*. London: Pathfinder Press, 1972.
38) Wadesango N (2011) Is gender equality still an issue? Tensions and contradictions embedding the work of feminists today. J Soc Sci 26: 163.
39) Yojana 45, No. 8, August 2001, p. 4.